

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΣ
Λέκτορας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
e-mail: dgeorgakopoulos08@yahoo.gr

ΚΩΔΙΚΟΛΟΓΙΚΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΗΠΕΙΡΟ: ΚΩΔΙΚΕΣ ΑΠΟ ΤΙΣ ΜΟΝΕΣ ΤΗΣ ΛΙΜΝΗΣ ΤΩΝ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Στα μοναστήρια που ιδρύθηκαν κατά τη μεσαιωνική περίοδο στο νησί της λίμνης και τις παραλίμνιες περιοχές των Ιωαννίνων και λειτούργησαν κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, περιστασιακά αντιγράφηκαν χειρόγραφα και συγκροτήθηκαν μοναστηριακές Βιβλιοθήκες. Όταν το 1913 ο Σπ. Π. Λάμπρος επισκέφθηκε τα Ιωάννινα, που μόλις είχαν απελευθερωθεί, διαπίστωσε ότι *αι μοναί της λίμνης των Ιωαννίνων ούτε χειρόγραφα κέκτινται ούτε έγγραφα*.¹ Δύο μόνο κώδικες εντόπισε στη Μονή Καστρίτσης, τους οποίους και περιέγραψε.² Κώδικες, που κατέληξαν σε Βιβλιοθήκες στην Ελλάδα και την αλλοδαπή, φέρουν κωδικογραφικά, κτητορικά σημειώματα και ενθυμήσεις που πιστοποιούν την προέλευσή τους από τα μοναστήρια της λίμνης των Ιωαννίνων.

Ένα από τα παλαιότερα χειρόγραφα που προέρχονται από το νησί της λίμνης των Ιωαννίνων είναι ο κώδικας του Μουσείου Μπενάκη 26 [olim 53], φφ.127, περιγ. παλίμψηστο, 32 x 25 εκ., τέλη 13^{ου}-αρχές 14^{ου} αι., ευαγγελιστάριο. Σύμφωνα με το αφιερωματικό σημείωμα του στο φύλλο περιγαμηνής που έχει επικολληθεί στο εσωτερικό της οπίσθιας πινακίδας στάχωσής του, το χειρόγραφο αυτό αφιέρωσε στην Μονή των Φιλανθρωπηνών ο ιδρυτής της Ιωάσαφ Φιλανθρωπηνός (1341-42):

Ευχαριστίες οφείλονται στον ομότιμο καθηγητή Δ.Κ. Ράιο για τις διορθώσεις του στην τελική μορφή της μελέτης.

1. Σπ. Π. Λάμπρος, «Ηπειρωτικά Δ΄. Η λίμνη των Ιωαννίνων και αι επί της νησίδος αυτής μοναί», *NE* 11 (1914) 20.

2. Σπ. Π. Λάμπρος, «Ηπειρωτικά Ε΄. Η Μονή Καστρίτσης και οι εν αυτή κώδικες», *NE* 11 (1914) 28-43.

† *Ἡ ἱερὰ βίβλος αὕτη ἀφιερῶθ(η) τῇ μονῇ τοῦ παμμάκαρος ἀγίου Νικολάου τῇ ἐπικεκλημέν(η) τοῦ κυρ(οῦ) Ἰακώβου ἐν τῷ Νησίῳ, παρ' ἐμοῦ τοῦ ἁμαρτωλοῦ Μιχ(αῖ)λ ἱερέ(ως) τοῦ Φιλανθρωπῆνοῦ. Καὶ οἱ τούτ(ω) ἐντυγχάνοντες μέμνησθαί μου διὰ τὸν κ(ύριον). Μιχ(αῖ)λ ἱερε(ὸ)ς καὶ μέγ(ας) οἰκονόμος τ(ῆ)ς ἀγιοτ(ά)της μ(η)τροπόλ(εως) Ἰωαννίνων ὁ Φιλανθρωπῆνός †.*³

Οἱ ἰδρυτές ἐπίσης της Μονῆς Τιμίου Προδρόμου στο νησί της λίμνης, γιαννιώτες ἀδελφοί Θεοφάνης (†17.4.1514) καὶ Νεκτάριος (†7.4.1550) οἱ Αἰψαράδες,⁴ ἀνέθεσαν τὴν ἀντιγραφή τοῦ οἰκώδους κώδικα Μετεώρων Βαρλαάμ 127 (φφ.706, χαρτ., 21 x 13,50 εκ., σύμμεικτος θεολογικός), σύμφωνα με τὸ εκτενές κωδικογραφικὸ σημεῖωμα στα φφ.10^v-11^r, στὸν ἱερομόναχο Νήφωνα, ὁ ὁποῖος ἀντέγραψε τὸ μεγαλύτερο τμήμα τοῦ (φφ.12^r-372^v). Ὄταν αὐτὸς ἀπεβίωσε (1.4.1509), τὴν ἀντιγραφή τοῦ κώδικα ἀνέλαβε καὶ ολοκλήρωσε ὁ μελωδός (ἱεροψάλτης) Ἰωάννης Σαγητάς. Οἱ ἀδελφοὶ Αἰψαράδες, μετὰ τὴν ολοκλήρωση τῆς ἀντιγραφῆς τοῦ (1511), μετέφεραν τὸν κώδικα στα Μετέωρα, ὅπου ἰδρυσαν τὴ Μονὴ Βαρλαάμ (1518),⁵ στὴ Βιβλιοθήκη τῆς ὁποίας διασώθηκε.

Δύο τουλάχιστον ἀπὸ τοὺς κώδικες τῆς συλλογῆς τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἀρχιμανδρείου Ἰωαννίνων⁶ προέρχονται ἀπὸ τὴ Μονὴ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Στρατηγόπουλου στὸ νησί. Σύμφωνα με τὸ κωδικογραφικὸ τοῦ σημεῖωμα (σε φύλλο χαρτιοῦ ποῦ ἔχει ἐπικολληθεῖ στὸ εσω-

3. Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Ἡ Μονὴ τῶν Φιλανθρωπῆνῶν καὶ ἡ πρώτη φάση τῆς μεταβυζαντινῆς ζωγραφικῆς*, Αθήνα 1995², σ. 21-34.

4. Α. Τούρτα, «Νεκτάριος καὶ Θεοφάνης οἱ Αἰψαράδες καὶ ἡ Μονὴ Προδρόμου στὸ νησί τῶν Ἰωαννίνων», *Ἡπειρωτικά Χρονικά* 22 (1980) 66-88.

5. Ν. Βέης, *Τα χειρόγραφα τῶν Μετεώρων. Κατάλογος περιγραφικῶς τῶν χειρογράφων κωδίκων τῶν ἀποκειμένων εἰς τὰς Μονὰς τῶν Μετεώρων* [Ακαδημία Αθηνῶν. Κέντρον Ἐρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ], Αθήνα 1984, τ. Β', σ. 132-140 καὶ Δ. Ζ. Σοφιανός – Γ. Γαλάβαρης, *Τα εἰκονογραφημένα χειρόγραφα τῶν Μετεώρων* [Ακαδημία Αθηνῶν. Κέντρον Ἐρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ], Αθήνα 2007, τ. Α', σ. 219-225, τ. Β', σ. 205-210.

6. Σπ. Π. Λάμπρος, «Ἡπειρωτικά Β'. Το ἐν Ἰωαννίνοις Ἀρχιμανδρεῖον καὶ οἱ ἐν αὐτῷ κώδικες», *ΝΕ* 10 (1913) 398- 418.

τερικό της οπίσθιας πινακίδας στάχωσης), ο κώδικας Αρχιμανδρείου 17 (φφ. 145, χαρτ., 28,60 x 22, 16^{ου}αι., Πραξαπόστολος), *ηνε του αγιου νικολαου*.⁷ Στο ίδιο φύλλο από διαφορετικά χέρια έχουν καταγραφεί έξι ενθυμήσεις, στις οποίες απομνημονεύονται τα ονόματα γνωστών ιερωμένων του 16^{ου} αιώνα, που μόνασαν στη Μονή Αγίου Νικολάου του Στρατηγόπουλου και οι οποίοι, όταν απεβίωσαν, ενταφιάστηκαν στο νάρθηκα του καθολικού της. Για μια περίπου τριακονταετία (1525-1554) οι μοναχοί φαίνεται ότι συνήθιζαν να απομνημονεύουν τα ονόματα των αδελφών τους που είχαν αποβιώσει στο φύλλο αυτό του κώδικα που βρισκόταν στη Μονή τους.⁸ Στην εκκλησία το Αρχιμανδρείου κατέληξε και ο κώδικας 18 (φφ.270, 22 x 13, χαρτ., 16^{ου} αι., Μηνάιον Ιουνίου), ο οποίος δεν φέρει κωδικογραφικό σημείωμα.⁹ Σε μια όμως ενθύμηση στο φ. 263^v μνημονεύονται τα ονόματα του ιερομονάχου Μανασσή (†1543) και των ηγουμένων της Μονής του Στρατηγόπουλου Νήφωνα και Σωφρονίου¹⁰ οι οποίοι το 1543, σύμφωνα με σωζώμενη κτητορική επιγραφή, ανέλαβαν και χρηματοδότησαν την εικονογράφηση του καθολικού της.¹¹

Από τη συλλογή των κωδίκων της βαρώνης Angella Burdett-Coutts (1814-1906) προέρχεται ο κώδικας E.B.E. 4090 (φφ. 219, χαρτ., 21,50 x 14,40, 15^{ου} αι., Οκτώηχος), που αγοράστηκε από την Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδας το 1987.¹² Εννενήντα από τους ελληνικούς κώδικες της βιβλιόφιλης βαρώνης αγοράστηκαν για λογαριασμό της στα Ιωάννινα το 1868 από τον αιδεσιμότατο Reginald Barnes και μετά το θάνατό της¹³ περιήλθαν σε διάφορες συλλογές.

7. Λάμπρος, ό.π., 413.

8. Μ. Πρωτοσύγκελος Αθηναγόρας, «Η εν τω φρουρίω των Ιωαννίνων Σχολή των Δεσποτών (ιστορικά επανορθώσεις)», *ΔΙΕΕ* 8 (1922) 560-561.

9. Λάμπρος, ό.π. (σημ.6), 414-415.

10. Λάμπρος, ό.π. (σημ.6), 41 και Αθηναγόρας, ό.π., 562.

11. Θ. Λίβα-Ξανθάκη, *Οι τοιχογραφίες της Μονής Ντίλιου*, Ιωάννινα 1980, σ.4-11.

12. Α. Cataldi-Palau, «The Burdett-Coutts Collection of Greek Manuscripts from Epirus», στο Α. Cataldi-Palau, *Studies in Greek Manuscripts*, Spoleto 2008, σ. 561-563.

Σύμφωνα με το κωδικογραφικό σημείωμα στο φ. 218^v, ο κώδικας αυτός προέρχεται επίσης από τη Μονή του Τιμίου Προδρόμου στο νησί της λίμνης.¹⁴

Ο κώδικας Lond. Additional gr. 24369 (φφ.347, χαρτ., 4^ο, 15^ο αι., νομοκανονικά κείμενα Αλεξίου Αριστηνού),¹⁵ σύμφωνα με το κτητορικό σημείωμα στο φ. 213^v: *έτοϋτος ό ιερός και βασιλικός νόμος υπάρχη του αγίου παντελεήμονος του εν τη νισο τον Ιωαννινον πλησίον τοϋ προδρόμου της Λήμνης*.¹⁶ Πρόκειται για ένα από τα δεκατέσσερα χειρόγραφα που απέκτησε στα μέσα του 19^{ου} αιώνα στα Ιωάννινα ο Άγγλος πρόξενος H. Stanhope-Freeman, από τον οποίο το 1862 αγοράστηκαν από το Βρετανικό Μουσείο.¹⁷ Από την ίδια Μονή προέρχεται και ο κώδικας της συλλογής του Μουσείου Μπενάκη 13 (Μπ. 35), (Παρησία του 18^{ου} αιώνα), που αγοράστηκε το 1951.¹⁸

Από κάποιο από το Μοναστήρια στη Λίμνη των Ιωαννίνων προήλθε πιθανότατα και ο κώδικας της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδας ΕΒΕ 193 (φφ. 266, χαρτ., 21.00 x 13.50, β΄ μισο 14^{ου} αι., ομιλίες Ιωάννου του Χρυσοστόμου και άλλα ομιλητικά κείμενα),¹⁹ σύμφωνα με μία ενθύμηση από χέρι του 17^{ου} αιώνα στο φ. 157^v:

*1643[;] ήλθεν ει πλοιοι τοϋ θάνατηκοϋ στω Νισι και επήρεν στω Μαί-
ρα Σ(ωτη)ρα ιερομονάχους δΐο, Ηοασάφ και Παχώμιον, μοναχούς*

13. Ι. Γεννάδιος, «Τα ιωαννητικά χειρόγραφα. Η αρπαγή και η απεμπόλησις αυτών», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 2 (1927) 229-244.

14. Cataldi-Palau, ό.π., σ. 562.

15. M. Richard, *Inventaire des manuscrits grecs du British Museum*, Paris 1952, σ. 43.

16. Το σημείωμα δημοσιεύθηκε από τον Σπ. Λάμπρο, «Κώδιξ εξ Ιωαννίνων», *NE* 10 (1913) 195.

17. Richard, ό.π., xi.

18. Β. Χατζοπούλου, «Άγνωστη παρησία της Ιεράς Μονής Παντελεήμονος Νήσου και οι συντεχνίες των Ιωαννίνων», στο Γ. Παπαγεωργίου – Κ.Πέτσιος (επιμ.), *Πρακτικά του Α΄ Πανεπειρωτικού Συνεδρίου: Ιστορία - Λογιοσύνη. Η Ήπειρος και τα Ιωάννινα από το 1430 έως το 1913. Ιωάννινα 28.2-3.3.2013*, Ιωάννινα 2015, τ. Β΄, σ. 877-886.

19. Α. Πολίτης – Μ.Α. Πολίτη, *Κατάλογος χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος. αρ. 1857-2500*, Αθήναι 1991, σ. 36-38.

<N>εκτάριον καὶ <Ni>κοίφόρον, στου αθόδιοι ἱερομονάχους Θεοφάνην καὶ Μανασῖν, <N>εκτάριοιον (μον)αχ(όν), στοῦ Ντιοίλιου [= Ντίλιου], Εὐγένιον καὶ Λαυρένδιον ἱερομονάχη, στον Πανταλεῖμωνα Ιωᾶσαφ ἱερομόναχος ὅς ψλάτης καὶ καλεγράφος που ηγον ο μακαρήτης, απ ὄλαις ἐρήμωσαν ε αυταὶ μωναι αὶ αγιες (;).²⁰

Ο ολιγογράμματος μοναχός, που κατέγραψε την ενθύμηση αυτή, φαίνεται ότι μόναζε σε κάποιο από τα Μοναστήρια στη Λίμνη. Για να αποφύγει την επιδημία που αποδεκάτισε τους συμμοναστές του, κατέφυγε στην απομακρυσμένη Μονή Βύλιζας στην Πίνδο συναποκομίζοντας και τον κώδικα, ο οποίος το 1895 μαζί με άλλους δεκατρείς κώδικες της περιήλθε στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδας.²¹

Κώδικες διέθετε μέχρι και το 19^ο αιώνα και η Μονή Ντουραχάνης στην νοτιοανατολική παραλίμνια περιοχή. Δύο τουλάχιστον από τους κώδικες αυτούς παραχωρήθηκαν την 6^η Μαΐου 1867 από τον επιτροπέυοντα της Μονής Σταύρο Κομπατή με την συνέναιση του ηγουμένου της Ανατολίου, όπως σημειώνεται στα σχετικά σημειώματα, στη Ζωσιμαία Σχολή των Ιωαννίνων.²² Με τον αριθμό 1 στον περιγραφικό κατάλογο της συλλογής της περιγράφονται 141 φύλλα περιγραμνής 27,70 x 20,80, χωρίς στάχωση, χρονολογούμενα τον 12^ο αιώνα, στα οποία παραδίδεται το μυθιστόρημα Βαρλαάμ και Ιωᾶσαφ διακοσμημένο με μικρογραφίες.²³ Πριν από το 1913 δεκατέσσερα φύλλα από το χειρόγραφο αυτό είχαν αποσπαστεί και κατέληξαν στη Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου του Cambridge (= Catambr. Addit. gr.4491).²⁴ Δύο ακόμη φύλλα περιήλθαν στη συλλογή Plimton της

20. Πολίτης – Πολίτη, ὀ.π., σ. 37.

21. Κ.Ν.Κωνσταντινίδης, «Τα χειρόγραφα της Βύλιζας: μια επισκόπηση», στο Κ.Ν. Κωνσταντινίδης – Η.Χ. Νέσσερης (επιμ.), *Η Ιερά Μονή Βύλιζας στον τόπο και τον χρόνο. Πρακτικά συνεδρίου*, Ιωάννινα 2014, σ. 107-108.

22. Στ. Κυριακίδης, «Κατάλογος χειρογράφων της εν Ιωαννίνοις Ζωσιμαίας Σχολής», *NE* 9 (1912) 305, 311.

23. Κυριακίδης, ὀ.π., σ. 305.

24. C. van de Vorst – H. Delehay, *Catalogus codicum hagiographicorum graecorum Germaniae, Belgii, Angliae*, Bruxelles 1913, σ. 283.

Βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Columbia της Νέας Υόρκης.²⁵ Άγνωστη παραμένει όμως η τύχη των 141 φύλλων του κώδικα που παρέμειναν στα Ιωάννινα. Στο χειρόγραφο κατάλογο του τότε διευθυντή της Ζωσιμαίας Χρ. Σούλη το 1938, τα 141 φύλλα φέρονται ότι περιέρονται στη Ζωσιμαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ιωαννίνων που είχε ιδρυθεί τότε. Φαίνεται ότι χάθηκαν κατά την περίοδο της ιταλο-γερμανικής κατοχής,²⁶ χωρίς έκτοτε να έχουν εντοπιστεί σε κάποια άλλη συλλογή χειρογράφων.²⁷ Από τη Μονή Ντουραχάνης προέρχεται και ο κώδικας 17 της Ζωσιμαίας Δημοτικής Βιβλιοθήκης (olim Ζωσιμαίας Σχολής, περγαμ. φφ. 21,50 x 14,80, 12^ο αι.).²⁸

Ο κώδικας τέλος της Συνοδικής Βιβλιοθήκης της Μόσχας Synod. gr. 225 [Vlad.12], (περγαμ., φφ. 286, 31,10 x 23, 80, τέλη 13^ο - αρχές 14^ο αι., Ευαγγέλιο) προέρχεται από τη Μονή Καστρίτσης.²⁹ Ο διακοσμημένος αυτός κώδικας, σύμφωνα με το σημείωμα στο φ. 1^ν, αφιερώθηκε από τον βιβλιόφιλο λόγιο μητροπολίτη Λακεδαιμονίας Νικηφόρο Μοσχόπουλο στη Μονή Βροντοχίου του Μυστρά το 1311-1312.³⁰ Πριν από τα μέσα του 17^ο αιώνα ο ιερομόναχος Αθανάσιος Τριπολίτης μετέφερε τον κώδικα στην Μονή Καστρίτσης. Το 1657 ο αρχιμανδρίτης Δοσίθεος μετέφερε τον κώδικα από τα Ιωάννινα στη Μόσχα και τον δώρισε στον Τσάρο Αλεξέι Μιχαήλοβιτς.³¹

25. S.A. Ives, «Corrigenda and addenda to the descriptions of the Plimpton Manuscripts as recorded in the De Ricci Census», *Speculum* 27 (1942) 34. Βλ. επίσης και την παρουσίαση και των τριών σπαραγμάτων του κώδικα από την S. der Nersessian, *L'illustration du Roman de Barlaam et Ioasaph*, Paris 1937, σ. 21-23.

26. Α. Πολίτης, «Παλαιογραφικά από την Ήπειρο», *ΕΕΦΣΑΠΘ* 12 (1973) 334-337.

27. J.M. Olivier, *Répertoire des Bibliothèques et des Catalogues de Manuscrits Grecs de Marcel Richard*, Turnhout 1995, σσ. 368-369.

28. Κυριακίδης, ό.π., σ. 31 και A.Dzurova, *L'enluminure de l'Evangélique grec no 17 de la Bibliothèque Zosimaia de Jannina*, Jannina 2005.

29. Ρ. Ετζέογλου – Ε. Dobrinina, «Το Ευαγγέλιο Syn. gr. 225 του Ιστορικού Μουσείου της Μόσχας: Κωνσταντινούπολη, Μυστράς, Άγιον Όρος (;), Μόσχα», στο Β. Κατσαρός – Α. Τούρτα (επιμ), *Αφιέρωμα στον ακαδημαϊκό Π. Α. Βοκοτόπουλο*, Αθήνα 2015, σ. 321-330.

30. Ετζέογλου – Dobrinina, ό.π., σ. 327.

31. Ετζέογλου – Dobrinina, ό.π., σ. 330.